

УДК 94(477) "XIX"

Андрій Криськов

ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ДЕРЖАВНИХ СЕЛЯН ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

Статтю присвячено питанню реформування землеволодіння державних селян Правобережної України у другій половині XIX ст. Основну увагу звернено на формування цієї категорії землеробського населення упродовж першої половини XIX ст., з'ясовано її кількісні та якісні характеристики.

Ключові слова: Правобережна Україна, державні селяни, поміщицькі селяни, землеволодіння, панщина.

Земля завжди становила основне багатство України. Від здатності влади ефективно вирішити питання землеволодіння та землекористування залежала лояльність до неї населення. На сучасному етапі соціально-економічного розвитку нашої держави питання справедливого розподілу земельних ресурсів теж є актуальним.

Об'єктом дослідження є політика царизму в сфері землеволодіння на Правобережній Україні.

Предметом – наділення землею державних селян у другій половині XIX ст.

Мета статті – дослідити землеволодіння державних селян Правобережної України у другій половині XIX ст.

Це питання не знайшло цілісного відображення в історіографії у вигляді спеціальних праць. Певні аспекти проблеми побіжно досліджено у працях П. Зайончковського [6], Т. Лазанської [8] та П. Ляценка [9]. Тому є доцільним приділити основну увагу питанню землеволодіння державних селян Правобережної України, яке складало п'яту частину землеробського населення Правобережжя у досліджуваний період.

Після поетапного приєднання Правобережної України до Російської імперії в регіоні розпочалося формування такої групи землеробського населення як державні селяни. У своїй більшості це були селяни колишніх коронних маєтків, ленні і старостинські селяни, які жалувалися королями шляхти в потомственне володіння, погалиційські – ті, які раніше належали духовенству і перейшли при першому поділі Польщі до Австрії, солтиси і вільні люди – вихідці з інших країн, які поселилися на поміщицьких землях, але були особисто вільні, монастирські (або економічні), які стали державними після секуляризації церковних земель, колоністи і селяни Острозької ординації. Останні належали князям Острозьким (602 населених пункти) [15, с. 412] і відповідно до польської конституції мали утримувати у бойовій готовності 600 воїнів проти татар і турків.

Після третього поділу Польщі селяни Острозької ординації Волинської губернії були приєднані до державних, а Подільської – віддані у володіння поміщиків [7, с. 322]. У 1837 р. їх налічувалося 75996 осіб [17, арк. 21 зв.].

У першій половині XIX ст. кількість державних селян Правобережної України значно поповнилася селянами поезуїтських, монастирських, майоратних і конфіскованих у польської шляхти маєтків, а також однодворцями (група землеробського населення, утворена у 1831 р. з дрібнопомісної шляхти, що не змогла довести дворянського походження). Група державних селян Правобережної України у першій половині XIX ст. була нечисленною у відношенні до загальної кількості землеробського населення регіону. На початок 1859 р. державні селяни становили у Волинській губернії 18 %, Київській – 16 %, Подільській – 12 % від загальної кількості селян [16, с. 109].

Основна маса державних селян перебували на "господарському становищі", тобто на основі інвентарів чи контрактів відбували панщину на користь власників-орендарів. На Правобережжі України існували різні форми експлуатації державних селян: деякі маєтки разом із селянами передавалися у тимчасове користування, частина маєтків дарувалася державним чиновникам на 12 чи 50 років за щорічну орендну плату або без неї, незначна частина здавалася в оренду з громадських торгів терміном на 6–7 років і, нарешті, певна частина маєтків перебувала в адміністративному управлінні [5, с. 435]. Державних маєтків у Правобережній Україні на середину 1840-х рр. нараховувалося 464, у яких мешкало 191088 душ. З цієї кількості 404, або 87 %, з населенням 150302 особи чоловічої статі, або 78,7 %, перебували в оренді [11, с. 26].

Державні селяни, за виключенням економічних маєтків Київської губернії, перебували на оброці, виконували повинності, що складалася з панщини, грошових платежів і натуральних данин. Грошові платежі поділялися на державні і чинш на користь фільварків. До перших відносилися подушний і земський збори, податок на право ґуральництва і оброк за користування землею.

Розмір чиншу коливався в залежності від стану господарства і місцевих умов. Зазвичай, грошові збори на користь фільварку замінювалися обробкою економічних земель.

У державних маєтках, що перебували в посесії, державні селяни відробляли панщину на користь посесора (2–3 дні на тиждень). Однак вона обтяжувалася додатковими повинностями на кшталт "гвалтів", "шарварків", "варт", "закосків", "обкосів" тощо. Усі ці повинності селян реєструвалися в інвентарях і затверджувалися казенними палатами. Єдиної норми у їх виконанні не існувало, вони залежали від місцевих умов. Посесори при укладанні договорів користувалися, зазвичай, нормами повинностей, що встановлювалися для поміщицьких селян певної місцевості. Часто орендарі самовільно збільшували тривалість панщини та інтенсифікували її. Так, селяни с. Буди Подільської губернії скаржилися, що посесор Хоментовський замість інвентарних 52 днів панщини "заставляє до панщини без ліку, про панщину квитів не дає, а після збору урожаю в економії примушує працювати в інших маєтках, через що селяни не встигають зібрати власний хліб" [4, арк. 3].

Тягли селяни Кошеватського маєтку на Київщині мали відпрацьовувати по 2 дні панщини на тиждень, 24 дні згонів і шарварків на рік, 12 "жіночих" днів, 4 дні біля млинів та у лісі. Для піших норми зменшувалися на половину. Під час проведення перевірки у 1841 р. з'ясувалося, що панщина для тяглих селян становила 4–5 днів на тиждень [8, с. 70].

Державні селяни прагнули традиційно розглядати землю як свою власність, але влада постійно їм нагадувала, що земля та інші угіддя дані їм у користування і складають власність казни [12]. У 1850 р. земельний фонд державних селян складав: у Волинській губернії – 299,2 тис. десятин (дес.), у Київській – 369,8 тис. дес., Подільській – 206 тис. дес. [8, с. 25].

Наявність серед державних селян Правобережної України тяглих, піших, городників та бобилів створювала сприятливі умови для соціального розшарування.

Не мали польових наділів: у Волинській губернії 3920 ревільських душ державних селян або 16 %, у Київській губернії – 3164 (15, 3%), у Подільській – 2491 (13 %). В середньому на ревільську душу в Київській губернії припадало 3,7 дес., Волинській – 6,7 дес., Подільській – 4,7 дес. Т.Лазанська зазначала на прихованій нерівномірності у землекористуванні селян. Так, в Подільській губернії поплужний двір (12–16 волів чи коней) користувався ділянкою у 100 дес., плуговий (6–8 волів чи коней) – 50 дес., потрійний – 18 дес., паровий – 12, поєдинок – 6, піший – 3,5 дес. [8, с. 60].

Згідно даними 1839 р. названі групи в губерніях Правобережної України мали наступний чисельний склад, відображений у таблиці 1 [2, с. 298].

Таблиця 1

Губернії	Тягли	Піші	Городники	Бобилі
Волинська	15184	5462	1232	2688
Київська	8294	9197	1663	1501
Подільська	8802	7901	1407	1084
Всього	32280	22560	4302	5273

Аналогічні принципи наділення землею існували у Київській та Волинській губерніях. Наприклад, подвійний тяглий двір Шендерівської економії Київської губернії у 1841 р. наділявся 13 дес. польової і 3 дес. сінокісної землі, за що відпрацьовував сумарно 150 днів панщини, паровий отримував вдвоє менше землі і відпрацьовував 100 днів панщини, піший отримував всього 3 дес. землі і відпрацьовував стільки ж днів панщини. У Волинській губернії, згідно з перевіркою 1846 р., наділ на господарство коливався у межах 5–31 дес. землі [2, с. 60–61].

Держава була зацікавлена у регулярному надходженні податків з державних селян, а сплачувати їх могли лише стійкі господарства. До того ж у період генерал-губернаторства Д. Бібікова політичні обставини вимагали "виведення" селян з-під впливу місцевих дворян-орендарів державних маєтків, які, переважно, були польського походження. У 1837 р. міністром державних маєтностей П. Кисельовим ініційована реформа державного селянства, основною ідеєю якої було переведення селян з панщини на оброк. Однак вона тоді не набула поширення. Наприклад, на 1837 р. у Подільській губернії з 38755 ревільських душ державних селян лише 128 перебували на оброчному становищі [10, с. 7]. Регіон був землеробським, кріпосні селяни забезпечували робочою силою маєтки поміщиків, тому вільнонаймана праця не мала значного попиту. Існуючі промислові підприємства (гуральні, цукрові заводи) були переважно дрібними, а їх виробництво мало сезонний характер. Тому заробити необхідні кошти для сплати податків було досить проблематичним.

Поступове банкрутство призводило до накопичення недоїмок, що у 1838 р. становили: у Подільській губернії 70 тис. карбованців (крб.), Волинській – 14895 крб., Київській – 25,7 тис. крб. асигнаціями [2, с. 75]. У 1844 р. розпочалося більш організованіше переведення селян державних маєтків з панщини на оброк. На 1845 р. у Волинській губернії з 65175 державних селян на оброк

переведено всього 1653, Київській – з 70963 селян лише 45188, і у Подільській з 54 тис. державних селян – 1131 ревізька душа [2, с. 70–71].

Перевірка, що проводилася у регіоні, скеровувалася на наділення селянських дворів земельними ділянками з визначенням кількості оброку, а також на перетворення вільних державних земель на ферми, що здавалися селянам в оренду. Цей процес завершився у 1858 р. Проте уряд був зацікавлений у більш ефективному використанні державного земельного фонду. Тому вже цього ж року розпочато перевірку актів і підвищено оброки, а державні ферми були віддані в оренду місцевим поміщикам терміном на 24–48 років [9, с. 220].

Характерною ознакою землеволодіння державних селян Правобережної України було малоземелля та безземелля. На початку 1850-х рр. на Київщині 86 тис. державних селян (38 %), не мали землі і утримували себе поденщиною [1, с. 181]. Особливо гостро питання стояло у Подільській губернії, у якій 95,5 % державних селян не мали п'ятидесятинної норми землі. У Київській губернії ця група селян становила 92,2 %, Волинській – 86,4 % [5, с. 53].

У зв'язку з тим, що колишні поміщицькі селяни, у відповідь на повстання поляків у січні 1863 р., були переведені на обов'язковий викуп, постало питання про проведення аналогічного заходу стосовно державних селян, яких нараховувалося на Правобережній Україні 349174 ревізькі душі [6, с. 289]. З метою виведення їх з-під влади орендарів-поляків, ще 8 жовтня 1863 р. законодавчо скасовано шарваркову повинність [13]. Відтепер орендар мав платити державним селянам як вільнонайманим робітникам за виконання поточних ремонтних робіт у маєтку, а якщо відмовлявся, то це було підставою для розірвання договору оренди. Окрім того розпочалося проведення нової перевірки, однак до складу комісії були допущені лише особи російського походження. Комісії отримали завдання обчислювати оброки так, щоб вони "у жодному разі не вийшли за межі строгої поміркованості" і не були вищими за середній рівень викупних платежів колишніх поміщицьких селян. Робота комісії просувалася дуже повільно за відсутності спеціалістів-землемірів та через заборону залучати до цих робіт осіб польського походження [9, с. 221].

16 травня 1867 р. ухвалу Головного комітету про переведення державних селян на обов'язковий викуп затвердив Олександр II [14]. Згідно з якою, їм надавалася у повну власність земля, якою вони користувалися. При цьому дозволялася "прирізка" до селянських наділів з запасних та інших вільних казенних земель, а також обмін селянських наділів на казенні землі з метою недопущення зменшення селянського наділу та ліквідації череззмужжя. Визначення розміру селянського наділу, а також суми викупних платежів покладалося на комісії, що створювалися міністерством державного майна. Останні мали скласти відповідні акти, що пред'являлися селянам у присутності мирових посередників. Складання і їх затвердження мало завершитися упродовж 6 років. Розміри щорічних викупних платежів визначалися сумою річного оброчного податку, зменшеного на 10 %. Вони мали сплачуватися щорічно до 1 січня 1913 р., тобто упродовж 46 років. Селяни мали право і дострокової їх сплати шляхом внесення до казначейства капіталізованої суми щорічних викупних платежів, тобто такого капіталу, відсотки з якого дорівнювали б сумі цих платежів [14].

За одиницю вартості усіх повинностей користування землею для державних селян прийнято ринкову ціну 1 фунта жита (0,6–0,75 крб.), розроблено систему оцінювання. Так, 15 пудовий віз лугового сіна прирівнювався за ціною до 90 фунтів жита, а болотного – до 30. З 1 дес. орної землі високої якості прибуток складав 231 фунт жита, із землі середньої якості – 163 фунти, і з низькоякісних ґрунтів – 82 фунти жита. Прибуток від земель присадибних та городів прирівнювався до прибутку з орних земель вищої якості відповідного населеного пункту. Вигони і пасовища, для яких теж була складена внутрішня градація, прирівнювалися до земель найгіршої якості. Впливало на оцінювання вартості повинностей і місцезнаходження населеного пункту: оцінка для поселень, наближених до "головних пунктів збуту сільськогосподарської продукції", зростала, а для віддалених, навпаки, знижувалася [18, арк. 183–184, 188].

Після класифікації та оцінки земель селянського наділу вираховувався оброк на землі, що знижувався на 10 % у порівнянні з викупними платежами колишніх поміщицьких селян у сусідніх чи суміжних маєтках, а у кожному населеному пункту – із середніми подесятинними оброчними платежами, що дійсно стягувалися з селян упродовж останніх трьох років [3, арк. 244 зв.]. Дані щодо встановлених для державних селян оброків, залежно від місцевостей, відображено у таблиці 2 [18, арк. 167 зв., 186–187, 202–220].

Таблиця 2

Назва губернії	Максимальні і мінімальні величини оброків (у крб. за 1 дес.)			
	садибна	орна	сіножать	пасовище
Волинська	2,24–0,7	2,24–0,39	1,7–0,37	1,34–0,3
Київська	1,55–0,8	1,55–0,25	1,67–0,25	0,68–0,1
Подільська	2,33–0,84	2,33–0,84	1,75–0,54	0,88–0,3

Після остаточного визначення оброку обчислювався щорічний викупний платіж за землі, надані селянам згідно з актами. В результаті чого було наділено землею значну кількість безземельних з відставних солдатів, переселенців, бобилів тощо. В окремих губерніях кількість душ, які знову отримали землю, становило: Київська – 35086, Подільська – 33456, Волинська – 22606. Поряд із наділенням безземельних були дещо збільшені розміри існуючих наділів в результаті здійснених "прирізок" малоземельним.

Збільшення площі землі, що надавалася селянам на викуп, у порівнянні із тією, що перебувала у їхньому користуванні, складало: Київська – 113955 дес., Волинська – 259002 дес., Подільська – 51753 дес. У Київській губернії до "прирізаних" 113955 дес. входило більше 80 тис. дес. так званих "запасних" або вакантних земель, що номінально вважалися вільними, а фактично перебували в орендному користуванні державних селян без визначених термінів, у Подільській губернії ці вакантні землі складали 50 % "прирізки", у Волинській "прирізана" земельна площа складалася в основному із незручних земель; так, з 259002 дес. – 78101 дес. були незручними, а із 180901 дес., що залишилися, близько 111 тис. дес. являли собою чагарники [6, с. 288].

Таким чином, під впливом сприятливих чинників для колишніх поміщицьких і державних селян Правобережної України у другій половині XIX ст. наділення землею вирішувалося не тільки фактично, а й формально, спеціальними розпорядженнями.

Список використаних джерел

1. Голобуцький В. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період / В.О.Голобуцький. – К.: Вища школа, 1970. – 298 с.
2. Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. / І.О.Гуржій. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954. – 450 с.
3. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО), ф. 112, оп. 2, спр. 3492.
4. ДАХО, ф. 227, оп. 1, спр. 254.
5. Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселёва / Н.М.Дружинин. – Т. 1. – М.-Л., 1946.
6. Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России / П.А.Зайончковский. – М.: Наука, 1960. – 366 с.
7. Історія українського селянства: у 2-х томах. / Авт. кол.: В.М.Литвин (голова); відп. ред. В.А.Смолій. – Т.1. – К.: Наукова думка, 2006. – 631 с.
8. Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы / Т.И.Лазанская. – К.: Наукова думка, 1989. – 116 с.
9. Ляшенко П. И. Очерки аграрной эволюции России. Крестьянское дело и пореформенная землеустроительная политика: в 2 частях / П.И.Ляшенко. – Ч.1. Первоначальное наделение и осуществление крестьянской собственности. – СПб., 1913. – 721 с.
10. Непочотный В.В. Аграрні відносини в Подільській губернії в першій половині XIX ст. / В.В.Непочотный. – К.: Четверта хвиля, 1999. – 24 с.
11. П.Б. (Савваитов П.). Обзорение Киевской, Волынской и Подольской губерний. 1838–1850 / П.Б. (Савваитов П.) // Русский архив. – 1884. – № 3.
12. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібрання II. – Т.13. – № 11189. – СПб., 1839.
13. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібрання II. – Т. 38, відд. II. – № 40104. – СПб., 1866.
14. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібрання II. – Т. 42, відд. I. – № 44590. – СПб., 1871.
15. Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии / Н.И.Теодорович. – Т. III Уезды Кременецкий и Заславский. – Почаев: Тип. Почаево-Успенской Лавры, 1893. – 670 с.
16. Хромов П.А. Очерки экономики докапиталистической России / П.А.Хромов. – М.: Наука, 1988. – 311 с.
17. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАУК), ф. 442, оп. 1, спр. 1805, арк. 21 зв.
18. ЦДАУК, ф. 442, оп. 303, спр. 122, част. 1, арк. 183–184, 188.

Андрей Крыськов

ЗЕМЛЕУСТРОЙСТВО ГОСУДАРСТВЕННЫХ КРЕСТЬЯН ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА.

В статье рассмотрены вопросы реформирования землевладения государственных крестьян Правобережной Украины во второй половине XIX века.

Ключевые слова: Правобережная Украина, государственные крестьяне, помещичьи крестьяне, землевладения, барщина.

Andriy Kryś'kov

THE PROCESS OF LAND OWNERSHIP REFORMATION OF STATE PEASANTS OF RIGHT-BANK UKRAINE IN THE SECOND HALF OF XIX CENTURY.

This article is about the process of land ownership reformation of state peasants of Right-Bank Ukraine in the second half of XIX century.

Key words: Right-Bank Ukraine, state peasants, landlords' peasants, land tenure, serfdom.